

Κατελής Βίγκλας***Δύο ερμηνευτικές προσεγγίσεις του Émile Bréhier
στο έργο του Πλωτίνου****RÉSUMÉ****Approches interprétatives de l' oeuvre de Plotin par Émile Bréhier**

L' interprétation de l' oeuvre de Plotin par Émile Bréhier est caractérisé par deux axes fondamentaux: en premier, par l' effort de prouver l' influence de la philosophie Indienne sur cette oeuvre, et en seconde, par l' adoption de la position hégélienne de l' interprétation, basée sur un intellectualisme absolu. Ces deux axes convergent dans la mesure où, d' un part, la forme de l' intellectualisme hégélien de Bréhier ne se pousse à bout, car l' union de soi avec l' Un présuppose la transcendance de l' être et de l' intelligence; d' autre part, dans la mesure où l' extase mystique selon Plotin est basée sur la préparation à travers les catégories logiques, qui n' implique pas nécessairement la dissolution de soi à l' infinité du divin au-delà, comme c' est le cas dans la philosophie orientale.

Λέξεις Κλειδιά: Νεοπλατωνισμός, Οριενταλισμός, Εγελιανισμός, Έκσταση, Νοησιарχία

**Ελληνική
Φιλοσοφική
Βιβλιογραφία**

* Ο Κατελής Βίγκλας γεννήθηκε στο Βόλο, το 1969. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών στον τομέα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλοσοφίας ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η διατριβή του αφορά στην Ιστορία της Φιλοσοφίας. Είναι μέλος της *Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας* και έχει συμμετάσχει σε συνέδρια Φιλοσοφίας. Το κυρίως δημοσιευμένο έργο του εντάσσεται στους τομείς Ιστορίας, Θεολογίας και Φιλοσοφίας: ασχολείται ακόμη συγγραφικά με τη λογοτεχνία. E-mail: kviglas@hol.gr Ιστοσελίδα: <http://katelisivglas.com/>

Η ζωή του Μπρεγιέ και η ενασχόλησή του με το έργο του Πλωτίνου

Ο Εμίλ Μπρεγιέ (Émile Bréhier) γεννήθηκε στις 12 Απριλίου του 1876 στο Μπάρ-λε-Ντυκ (Bar-le-Duc). Ήταν αδερφός του Λουί Μπρεγιέ (Louis René Bréhier), ο οποίος ήταν ιστορικός και μάλιστα βυζαντινολόγος. Αφού απέκτησε τον τίτλο του καθηγητή της φιλοσοφίας το 1900, εργάστηκε σε Λύκεια της Γαλλίας. Το 1908 έγινε διδάκτωρ Φιλολογίας με μία διατριβή πάνω στο έργο του Φίλωνα Αλεξανδρινού. Κατόπιν δίδαξε στα Πανεπιστήμια των πόλεων Ρέν (Rennes) και Μπορντό (Bordeaux), και της Σορβόννης (Sorbonne) από το 1919 και εξής. Το 1914 επιστρατεύτηκε στο 344^ο Σύνταγμα πεζικού και κέρδισε το βαθμό του ανθυπολοχαγού, ενώ τοποθετήθηκε δύο φορές σε στρατιωτικές μονάδες. Δυστυχώς όμως τραυματίστηκε βαριά και χρειάστηκε να του αποκόψουν τον αριστερό βραχίονα, ενώ τιμήθηκε ως Ιππότης της Λεγεώνας της Τιμής. Το 1925 αποσπάστηκε στο Πανεπιστήμιο του Καΐρου και του Ρίο Ντε Τζανέιρο το 1936. Υπήρξε διευθυντής της *Φιλοσοφικής Επιθεώρησης* (*Revue Philosophique*) και της *Φιλοσοφικής Εγκυκλοπαίδειας* (*Encyclopedie Philosophique*). Διαδέχτηκε τον Ανρί Μπερζόν (Henri Bergson) το 1941 στην *Ακαδημία των Ηθικών Επιστημών* (*Académie de Sciences Morales*).

Ο Μπρεγιέ συνέγραψε πάμπολλα έργα, πολλά από τα οποία εκδόθηκαν ύστερα από το θάνατό του, το 1952. Ιδιαίτερα γνωστή είναι η *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, στην οποία συμπεριλήφθηκε ως συμπλήρωμα το έργο του έλληνα Βασιλείου Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*¹. Για πρώτη φορά, σε αυτό το έργο, παρουσιάστηκε ως σχετικά αυτοτελής η φιλοσοφία της βυζαντινής περιόδου, τόσο σε σχέση προς την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, όσο και σε σχέση προς τη Θεολογία. Το έργο του Μπρεγιέ είναι πολύπλευρο, καθώς αφοσιώθηκε στη μελέτη όλων των περιόδων της ιστορίας της φιλοσοφίας. Ανάμεσα στα περισσότερο αξιωμακρόνυτα έργα του είναι η κριτική έκδοση των *Εννεάδων*, όπως ονομάστηκε το έργο του ιδρυτή του Νεοπλατωνισμού. Τα έξι βιβλία (αποτελούμενα από εννέα πραγματείες το καθένα) του έργου του Πλωτίνου, δημοσιεύτηκαν από τις εκδόσεις Γκιγιώμ Μπιντέ (Guillaume Budé), συνοδευόμενα από μετάφραση και εισαγωγές που προηγούνται κάθε πραγματείας, οι οποίες θεωρούνται από όλους ως ιδιαίτερα διαφωτιστικές. Αν και το ελληνικό κείμενο αποκαταστάθηκε, έπειτα από τη μεταπολεμική έκδοσή-σταθμό των Ανρί-Σβάιτσερ (Henry-Schwyzler), με μεγαλύτερη πληρότητα και ακρίβεια, από ό,τι βρίσκεται στην έκδοση του Μπρεγιέ, μόλις πρόσφατα ολοκληρώνεται μία εναλλακτική συνολική γαλλική έκδοση των *Εννεάδων*².

¹ Υπάρχει και ελληνική έκδοση: Émile Bréhier, *Παγκόσμιος Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τομ. Α', (1970) και τομ. Β', χ.τ., χ.χ. Πρβλ. Βασιλείου Τατάκη, *La Philosophie Byzantine*, (1949), VII+324 σελ. και *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, (1977).

² Το κενό αυτό προσπαθούν να καλύψουν ο Luc Brisson και ο προσφάτως αποβιώσας Pierre Hadot και οι μαθητές τους, επιχειρώντας όχι μόνο να παρουσιάσουν το κείμενο και τη μετάφρασή του, αλλά και ένα εκτεταμένο σχολιασμό σε κάθε πραγματεία.

Ιδιαίτερα όμως η μονογραφία του Μπρεγιέ με τίτλο *Η Φιλοσοφία του Πλωτίνου*³, αποτελεί μία βαθιά και ιδιαίτερα κατατοπιστική εισαγωγή στο έργο του. Έπειτα από την πρώτη έκδοση του έργου αυτού, το 1928, μέχρι σήμερα έχει συντελεστεί μία μεγάλη πρόοδος των πλωτικών και νεοπλατωνικών σπουδών. Εντούτοις η ερμηνεία του Πλωτίνου από τον Μπρεγιέ δεν έχει ξεπεραστεί εντελώς παρά τις κριτικές που της ασκήθηκαν. Μάλιστα σήμερα ανιχνεύονται σε αυτήν στοιχεία που τη συνδέουν όχι μόνο με τις πλωτικές σπουδές, αλλά και με τις φιλοσοφικές τάσεις της Νεωτερικότητας. Θα επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη σε δύο σημεία. Πρώτον, στην κριτική που ασκήθηκε στη μονογραφία του Μπρεγιέ λόγω της θεωρίας του περί ανατολικής επίδρασης στο έργο του Πλωτίνου, και δεύτερον, στην εγγελιανή θέση του Μπρεγιέ κατά την ερμηνεία της Πλωτικής σκέψης.

Η οριενταλιστική ερμηνευτική προσέγγιση

Είναι αλήθεια ότι ο Μπρεγιέ αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο έργο του *Η Φιλοσοφία του Πλωτίνου* για να αποδείξει την επιρροή της ινδικής σκέψης. Ήδη ο Έρικ Ρόμπερτσον Ντόντς (Eric Robertson Dodds) αντιτάχθηκε στην ερμηνεία της πλωτικής ανάπτυξης του Πλατωνισμού με οριενταλιστικούς όρους. Αντίθετα θεωρούσε το σύνολο της σκέψης του Πλωτίνου ενταγμένο στην ελληνική παράδοση⁴. Επίσης, ένας άλλος πολύ γνωστός μελετητής του Πλωτίνου, ο Άρθουρ Χίλαρυ Άρμστρονγκ (Arthur Hilary Armstrong), άσκησε έντονη κριτική στην οριενταλιστική ερμηνεία του Μπρεγιέ⁵. Ιδιαίτερα αμφισβήτησε τη θέση του τελευταίου ότι οι *Ουπανισάδες* σχετίζονται με το Μυστικισμό που απαντάται στις *Εννεάδες*, διότι τότε η διάκριση υποκειμένου και αντικειμένου θα στερείται νοήματος, όταν το Εγώ υπερβαίνει το Νου για να εισέλθει στην άπειρη πραγματικότητα του Ενός. Το ουσιώδες στοιχείο της οριενταλιστικής ερμηνείας είναι η άρνηση της πραγματικότητας, κάθε περιορισμού του εγώ, και όλης της ατομικής προσωπικότητας. Δεν υπάρχει χώρος για λογική σκέψη, τη διαίρεση και ταξινόμηση των Ειδών στο νοητό κόσμο, και την επίπονη άνοδο της ψυχής στην αλήθεια διαμέσου των λογικών κατηγοριών. Εντούτοις ο Άρμστρονγκ δεν φαίνεται να διαφωνεί με τη θέση του Μπρεγιέ, ότι ο Πλωτίνος είναι ο ιδρυτής του ευρωπαϊκού Ιδεαλισμού ή Πανθεϊσμού τύπου Μπαρούχ Σπινόζα (Baruch Spinoza) ή του Γκέοργκ Φρήντριχ Βίλχελμ Χέγκελ (Georg Friedrich Wilhelm Hegel). Αποκλείει όμως την πιθανότητα μίας ιστορικής επίδρασης της ινδικής φιλοσοφίας στο έργο του Πλωτίνου. Αποδέχεται ότι συνδυάζει τον Ορθολογισμό με το Μυστικισμό, αλλά θεωρεί ως πρόδρομο αυτής της τάσης τον ηρακλείτειο Ιρασιοναλισμό. Η εμμένεια και η υπερβατικότητα που αποδίδονται εξίσου στο Εν των νεοπλατωνικών συνυπάρχουν στην ελληνική παράδοση.

Είναι γνωστό από τη βιογραφία του μαθητή του Πλωτίνου, Πορφύριου, ότι ο δάσκαλός του ταξίδεψε μαζί με τον αυτοκράτορα Γορδιανό Γ΄ σε μία εκστρατεία στην Περσία, με σκοπό να γνωρίσει τη φιλοσοφία των Περσών και των Ινδών⁶. Όμως, όπως παρατηρήθηκε, η συμμετοχή σε εκστρατεία εναντίον των Περσών δεν είναι ο καλύτερος τρόπος για να γνωρίσει κανείς τη φιλοσοφία τους. Ωστόσο, έκτοτε

³ Η πρώτη έκδοση του έργου είναι: Έ. Bréhier, (1928).

⁴ E. R. Dodds, (1928), 142.

⁵ A. H. Armstrong, (1936), 22.

⁶ Πορφύριος, *Περί του Πλωτίνου βίου*, 3. 15-7.

αυτή η αναφορά του Πορφύριου έχει κάνει να χυθεί αρκετό μελάνι για το θέμα⁷. Ο Πλωτίνος έγινε διάσημος για το Μυστικισμό του, αν και θεωρείται πιο πιθανό αυτό που ο Μπρεγιέ αποκλείει, δηλαδή πως πρόκειται για μία ενδογενή εξέλιξη της ελληνικής φιλοσοφίας, η οποία ήταν αναμενόμενη ως έκφραση της εποχής του Πλωτίνου. Βέβαια, η κατάληξη αυτή δεν συνέβη μόνο εξαιτίας της αγωνίας των ανθρώπων της εποχής ή λόγω ενός φόβου προς την ελευθερία⁸. Όπως φαίνεται σήμερα από τις μελέτες ιστορικών της φιλοσοφίας, πάνω στο τραπέζι του Πλωτίνου υπήρχε μεγάλο πλήθος βιβλίων των προγενέστερων φιλοσόφων⁹. Ο ίδιος ο Πλωτίνος πίστευε, βέβαια, ότι ήταν γνήσιος πλατωνικός φιλόσοφος, και πράγματι ο Πλάτων είναι ο φιλόσοφος που περισσότερο απαντάται στις *Εννεάδες*¹⁰. Έως σήμερα δεν έχει αποδειχτεί ότι υπάρχει καμία εξέλιξη της φιλοσοφίας του Πλωτίνου που να ανάγεται σε άμεση επίδραση περσικής ή ινδικής φιλοσοφίας, ενώ το σύνολο της σκέψης του παρουσιάζεται ως μία αναμενόμενη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν ομοιότητες προς τη σκέψη των ανατολικών λαών και θρησκειών, οι οποίες μάλιστα είναι ευδιάκριτες, όπως δείχνει ο Μπρεγιέ.

Η εγελιανή ερμηνευτική προσέγγιση

Κατά ένα περίεργο τρόπο η θεωρία της Ανατολικής επίδρασης στο έργο του Πλωτίνου που ανέπτυξε ο Μπρεγιέ συνδέεται με την προσπάθειά του να ερμηνεύσει το έργο του ιδρυτή του Νεοπλατωνισμού με βάση την εγελιανή φιλοσοφία. Τα πρωτεία που απέδωσε η εγελιανή φιλοσοφία στη λογική, την οδήγησαν σε μία «απόλυτη νοησιарχία». Η νοησιарχία που ανιχνεύει ο Χέγκελ στο έργο του Πλωτίνου είναι «ανυψωμένη», αλλά από την άποψη του Νου δεν εκλαμβάνεται ως τέλεια¹¹. Θεωρεί ότι το Εν υπάρχει μέσα στη σκέψη, είναι παρόν στη σκέψη του υποκειμένου¹². Ο Μπρεγιέ μην μπορώντας να ξεφύγει από τη νοησιарχική προσέγγιση του Χέγκελ δεν μπόρεσε να αποδεχτεί την κατάσταση της έκστασης κατά την ένωση του εγώ με το Εν ως μία υπέρβαση της λογικής ή απλώς ως μία δίοδο προς το άσκεπτο. Για τον ίδιο λόγο κατέφυγε στη θεωρία της Ανατολικής επίδρασης στη σκέψη του Πλωτίνου, προσπαθώντας να κατανοήσει τα εξωλογικά στοιχεία της.

Ο Μπρεγιέ αποτελεί μοναδική περίπτωση φιλοσόφου, ο οποίος είναι θετικά προσκολλημένος και στον Χέγκελ και στον Πλωτίνου. Εντούτοις ο Εγελιανισμός του είναι μάλλον συγκρατημένος. Η φιλοσοφία του Πλωτίνου δεν θεωρείται ως μία πραγματικότητα που υπάρχει αφ' εαυτής. Για τον Μπρεγιέ η ιστορία της φιλοσοφίας δεν μας καθιστά γνωστές μόνο τις ιδέες καθαυτές, αλλά και τα ανθρώπινα υποκείμενα· με αυτήν την έννοια τείνει προς έναν Νομιναλισμό, αφού οι ιδέες δεν συνιστούν μία δική τους πραγματικότητα¹³. Μοιάζει μάλλον να αποδέχεται ένα Θετικισμό τύπου Αυγούστου Κοντ (Auguste Comte), αφού απορρίπτει τον

⁷ Παύλος Καλλιγάς, (1991), 100 όπου η σχετική βιβλιογραφία. Για τον Έλληνα αναγνώστη διαφωτιστικά είναι όσα γράφει ο Δ. Βελισσαρόπουλος, (1990), τόμ. Α', 99-121, τόμ. Β', 351-521 και του ίδιου (2000), 34-35 και 167 κ.ε.

⁸ E.R. Dodds, (1995), 22 και του ίδιου (1978), 197.

⁹ Παύλος Καλλιγάς, στο: Πλωτίνος (2004), 12.

¹⁰ Επώνυμες αναφορές στον Πλάτωνα είναι περί τις 50 και στον Αριστοτέλη περί τις 40 ενώ κατά τους υπολογισμούς των Henry και Schwyzer οι μη επώνυμες αναφορές στον Πλάτωνα είναι περίπου 900 και στον Αριστοτέλη 500. Βλ. M. L. Gatti, (1996), 10.

¹¹ G. W. F. Hegel, (1894), 412 (ανατ. 1995). Πρβλ. Werner Beierwaltes, (2000), 148.

¹² Παρόμοια ερμηνευτικά είναι η θέση του Στυλιανού Θ. Ταβουλάρη, (2008), 56, ο οποίος αποδύεται σε μία συστηματική σύγκριση της φιλοσοφίας του Πλωτίνου με την Εγελιανή σκέψη.

¹³ É. Bréhier, (1968), 171.

πλατωνικό Ρεαλισμό. Εάν οι ιδέες είναι γυμνά ονόματα, τότε ακόμη και οι νεοπλατωνικές υποστάσεις δεν έχουν ουσία. Η ιστορία της φιλοσοφίας συνίσταται στο υποκείμενο που σκέφτεται και στη μέθοδο που εφαρμόζει κάθε φορά.

Όσον αφορά το κρίσιμο σημείο της σχέσης του Ενός και του Νου θεωρεί τον Γερμανό φιλόσοφο ως έναν από τους ανθρώπους που ήταν καλύτερα προετοιμασμένοι από τη φύση του πνεύματός τους να κατανοήσουν τον Πλωτίνου¹⁴. Το Εν δεν είναι η περιοχή όπου η φιλοσοφική σκέψη παύει για να μεταμορφωθεί μέσα στο άναρθρο τραύλισμα του μυστικού. Έτσι ο Χέγκελ σωστά ισχυρίζεται, κατά τον Μπρεγιέ, πως η πλωτινική φιλοσοφία συνίσταται σε μία νοησιαρχία ή σε έναν «ανυψωμένο Ιδεαλισμό»¹⁵. Η διαλεκτική του Χέγκελ (που εκτυλίσσεται ως *θέση-αντίθεση-σύνθεση* – σύμφωνα προς την ορολογία των μελετητών του) μπορεί να αντιστοιχήσει προς το νεοπλατωνικό σχήμα της *απορροής, επιστροφής, μονής*¹⁶, όρους που βρίσκουμε κυρίως στον Ιάμβλιχο και στον Πρόκλο¹⁷, αλλά ως ιδέες ενυπάρχουν στη φιλοσοφία του Πλωτίνου.

Συμπεραίνοντας

Κατά τον Ζακ Ντεριντά (Jacques Derrida) η ερμηνεία του Νεοπλατωνισμού στο τέλος του 20^{ου} αι. δεν ήταν ούτε εγελιανή ούτε νεωτερική, άρα η ερμηνεία του Μπρεγιέ καθώς είναι εγελιανή ανήκει στην εποχή της Νεωτερικότητας, η οποία ως γνωστό βρίσκει την αυτοσυνειδησία της στο έργο του Hegel¹⁸. Ωστόσο, όπως λέει ο Γουέιν Χάνκεϋ (Wayne Hankey), α) η επιρροή του Χέγκελ αφορά κυρίως στη σύνθεση του Μπρεγιέ της *Ιστορίας της Φιλοσοφίας* και λιγότερο στο έργο του *Η φιλοσοφία του Πλωτίνου*¹⁹ και β) ο Μπρεγιέ ακολουθεί περιορισμένα τον Χέγκελ, αφού αρνείται να θεωρήσει την πλωτινική σκέψη ως μία πραγματικότητα καθαυτή²⁰.

Για τον Μπρεγιέ ο Νεοπλατωνισμός ήταν μία μεταβατική στιγμή εντός μίας αυστηρά ουμανιστικής, κοσμικής και προοδευτικής εικόνας της ιστορίας της φιλοσοφίας ως εξέλιξη της ανθρώπινης ελευθερίας. Αντίθετοι προς την ερμηνεία του Μπρεγιέ για τον Νεοπλατωνισμό υπήρξαν καθολικοί ιερείς, όπως ο Αντρέ Ζαν Φεστουζιέρ (André Jean Festugière)²¹, που αναβίωσαν και επανεμύνησαν τον Νεοπλατωνισμό, υπηρετώντας φιλοσοφικά κινήματα αποδόμησης του νεωτερικού εγώ. Ο Φεστουζιέρ αντιτίθεται στον ανθρωπιστικό Θετικισμό και στον εγελιανό Πλατωνισμό του Μπρεγιέ, θεωρώντας τον Πλάτωνα, όπως και τον Πλωτίνου και τους συνεχιστές του, κατά βάση ως θεολόγους και μυστικούς που θεωρούσαν το έσχατο Αγαθό και το Εν πέραν του Όντος και της γνώσης.

Όμως και ο Μπρεγιέ σε τελευταία ανάλυση παρά τον συγκρατημένο Εγελιανισμό του, εφόσον καταφεύγει στη θεωρία της ανατολικής επίδρασης για να ερμηνεύσει τα στοιχεία εκείνα της πλωτινικής σκέψης που ξεφεύγουν από αυτό που

¹⁴ Στο ίδιο, 180.

¹⁵ Στο ίδιο, 180-181.

¹⁶ Σ. Δεληβογιατζής, (1990), 25-29.

¹⁷ Μάλιστα, ο T. Whittaker, (1970), 253, αναφέρει, σχολιάζοντας το διαλεκτικό σχήμα του Πρόκλου, ότι ο Χέγκελ είναι πιο συντηρητικός σε σχέση με αυτό το σχήμα.

¹⁸ J. Habermas, (1993), 16 και 40-65.

¹⁹ Όπως και αυτή της σειράς του Henri Berg, *Η Εξέλιξη της Ανθρωπότητας*, για την οποία ο Μπρεγιέ έγραψε τον τόμο με τίτλο *Η Φιλοσοφία του Μεσαίωνα* (1949), XVIII+470 σελ.

²⁰ Wayne Hankey, (1999).

²¹ A. J. Festugière, (1946-1954) και σε προγενέστερη μελέτη του (1936).

συνηθίσαμε να ονομάζουμε ελληνικό Ορθολογισμό, φαίνεται, επίσης, να θεωρεί ότι στο έργο του Πλωτίνου υπερβαίνεται η παραδοσιακή πλατωνική και αριστοτελική άποψη ενός αντικειμενικά υπάρχοντος νοητού κόσμου. Πράγματι, δεν μπορεί σήμερα να αποδειχτεί η καταγωγή των ιδεών του Πλωτίνου από την Ινδία ή την Περσία της εποχής του. Η υπερβατικότητα όμως του Ενός, το οποίο επιθυμούν να προσεγγίσουν όλα τα όντα, γεννά την προσδοκία της μυστικής ένωσης. Η ύπαρξη του Πανθεϊσμού ή του Παμψυχισμού του Πλωτίνου δεν αναιρεί την αξία του ανθρώπινου υποκειμένου, το οποίο ακόμη και για την αναγωγή του στο Έν ή το Αγαθό χρειάζεται να προετοιμαστεί με βάση τις λογικές κατηγορίες. Η άρση της διάκρισης του εγώ από τη θεϊκή ετερότητα προϋποθέτει τόσο μία εσωτερίκευση του σύμπαντος, όσο και τη θεωρία/θέα του θεϊκού. Το εγώ δεν διαλύεται κατά την ανάβασή του στο θεϊκό επέκεινα. Η εμπειρία, όμως, που βιώνει, έχει κάποιες ομοιότητες με τις θρησκευτικές εμπειρίες που είχαν οι μυστικοί όλων των λαών και πολιτισμών. Τούτο δείχνει ότι ακόμη και χάρις ίσως σε μία πολιτιστική πολυγένεση το παγκόσμιο φαινόμενο της μυστικής εμπειρίας αποτελεί όχι μόνο ένα μέρος της ανθρώπινης θρησκευτικότητας αλλά, όπως φαίνεται και στην περίπτωση του Πλωτίνου, έκφραση μίας βαθιάς και έλλογης επεξεργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. H. Armstrong, "Plotinus and India", *The Classical Quarterly* XXX, (1936), 22-28.
 W. Beierwaltes, *Platonisme et Idéalisme*. Traduit par Marie-Christine Challiol-Gillet, Jean-François Courtine et Pascal David, J. Vrin, Paris 2000.
 H. Berr, *La Philosophie du Moyen Age*, Albin Michel, Paris 1949.
 Δ. Βελισσαρόπουλος, *Έλληνες και Ινδοί. Η συνάντηση δύο κόσμων*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1990, τόμ. Α', 99-121, τόμ. Β', 351-521.
 Δ. Βελισσαρόπουλος, *Πλωτίνος. Βίος και Εννεάδων Περίπλους*, Το Άστυ, Αθήνα 2000.
 É. Bréhier, *La philosophie de Plotin*, Boivin, Paris 1928.
 É. Bréhier, *Παγκόσμιος Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμ. Α', Μετάφρ. Πέτρου Ιωαννίδη, Αφοί Συρόπουλοι, Αθήνα 1970 και τόμ. Β', Μετάφραση Κ. Τριανταφυλλίδη, Αφοί Συρόπουλοι, χ.τ., χ.χ.
 É. Bréhier, *La Philosophie de Plotin*, J. Vrin, Paris 1968.
 E. R. Dodds, "The Parmenides of Plato and the origin of the Neoplatonic One", *The Classical Quarterly* XXII, (1928), 129-142.
 E. R. Dodds, *Οι Έλληνες και το Παράλογο*, Μετάφρ. Γιώργη Γιατρομανωλάκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978.
 E. R. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μία Εποχή Αγωνίας. Από τον Μάρκο Αυρήλιο έως τον Μ. Κωνσταντίνο*, Μετάφρ. Κώστας Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995.
 Σ. Δεληβογιατζής, *Ζητήματα Διαλεκτικής*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990.
 J. Festugière, *Contemplation et vie contemplative selon Platon*, J. Vrin, Paris 1936.
 J. Festugière, *La Révélation d' Hermès Trismégiste*, I-IV, Les Belles Lettres, Paris 1946-1954.
 M. L. Gatti, "Plotinus: The Platonic tradition and the foundation of Neoplatonism", *The Cambridge Companion to Plotinus*, Ed. By Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, 1996, 10-37.

- J. Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Μετάφρ. Λ. Αναγνώστου – Α. Καραστάθη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- W. Hankey, “French Neoplatonism in the 20th century”, *Animus. The Canadian Journal of Philosophy and Humanities* 4 (1999) (<http://www2.swgc.mun.ca/animus/Articles/Volume%204/hankey4.pdf>).
- Πλωτίνος, *Ἰννεάς Τρίτη*, Αρχαίο Κείμενο, μετάφραση, σχόλια Παύλος Καλλιγιάς, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Αθήνα 2004.
- Πορφύριος, *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου καὶ τῆς τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ*, Εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Παύλος Καλλιγιάς, Κέντρον Εκδόσεως Ελλήνων Συγγραφέων / Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1991.
- Σ. Θ. Ταβουλάρης, *Ιδεαλισμός και Μυστικισμός στο έργο του Hegel και του Jacobi*, Λιβάνης, Αθήνα 2008.
- Β. Τατάκης, *La Philosophie Byzantine*, PUF, Paris (É. Bréhier, *Histoire de la Philosophie*, Fasc. Suppl. 2), 1949, VII+324 σελ. Μετάφρ. Εύας Καλπουρτζή, Εποπτεία και Βιβλιογραφική Ενημέρωση Λίνου Μπενάκη: *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977.
- T. Whittaker, *The Neoplatonists. A Study in the History of Hellenism*, Freeport, New York 1970.